ACTA UNIVERSITATIS WRATISLAVIENSIS
No 4297

Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem 46, nr 1
Wrocław 2024

https://doi.org/10.19195/2300-7249.46.1.5

KAROLINA TRZESKOWSKA-KUBASIK
ORCID: 0000-0002-6766-3736
Instytut Pamięci Narodowej
Karolina.Trzeskowska-Kubasik@ipn.gov.pl

# Represje niemieckie wobec dzieci polskich robotnic przymusowych na przykładzie działalności przytułków w Kreis Verden

**Słowa kluczowe:** aborcja, przytułki, eksterminacja, germanizacja, niemowlęta, roboty przymusowe, III Rzesza

## GERMAN REPRESSIONS AGAINST CHILDREN OF POLISH FORCED LABOURERS ON THE EXAMPLE OF THE NAZI FOREIGN CHILDREN NURSERIES IN THE VERDEN DISTRICT

Abstract

The article constitutes an attempt to discuss the activities of the Nazi foreign children nurseries (ger. Ausländerkinder-Pflegestätte) in the Verden district of Lower Saxony. Despite the enormous scale of German crimes committed in the area, none of the Polish researchers have tackled this subject so far. The state of research on the matter is exceptionally poor. Not even a partial list of names of children who died in this region has been created, and thus the vast majority of victims remain anonymous. The article also details activities of maternity facilities in the Verden district by analysing conditions of childbirth and puerperium. Living conditions in orphanages for Polish children are also included in the research, with the focus being placed predominantly on one such facility in Cluvenhagen.

**Keywords:** abortion, orphanage, extermination, Germanisation, infants, forced labour, Third Reich

© Autor, 2024.
Tekst opublikowany w otwartym dostępie przez Uniwersytet Wrocławski, udostępniony na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 4.0 (CC BY 4.0), https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/.

## Stan badań

Niniejszy artykuł stanowi próbę omówienia eksterminacji dzieci polskich robotnic przymusowych na przykładzie działalności „zakładów opieki nad dziećmi cudzoziemskimi" (*Die Ausländerkinder-Pflegestätte*) na terenie Kreis Verden. Ogółem na terenie III Rzeszy oraz na ziemiach włączonych do III Rzeszy istniało ich 400. Należy podkreślić, że mimo ogromnej skali zbrodni dokonanych na ich terenie, stan badań dotyczący powyższej tematyki jest niezwykle skąpy. Głównej przyczyny można upatrywać w ubogim stanie źródeł. Głównym badaczem działalności powyższych zakładów terenie Kreis Verden jest Joachim Woock[1]. W przypadku polskich publikacji enigmatycznie powyższą tematykę przedstawiono na łamach książki Eweliny Karpińskiej-Morek, Agnieszki Waś-Tureckiej, Moniki Sieradzkiej, Artura Wróblewskiego, Tomasza Majty oraz Michała Drzonka *Teraz jesteście Niemcami. Wstrząsające losy zrabowanych polskich dzieci*[2]. Zarys działalności zakładu w Cluvenhagen przedstawiła Karolina Trzeskowska-Kubasik[3]. Równocześnie należy zwrócić uwagę, że dzięki rewolucji cyfrowej możemy zidentyfikować część nazwisk polskich dzieci zmarłych na terenie Kreis Verden za pomocą bazy *Polskie miejsca pamięci i groby wojenne w Niemczech*[4]. Częściowe wykazy znajdują się również w bazie Arolsen Archives[5]. Liczne informacje na temat przytułków na interesującym nas obszarze widnieją także na witrynie tworzonej przez Zrzeszenie Miłośników Historii Regionalnej powiatu Verden 1933–1945[6] oraz na portalu *Wojna przeciwko dzieciom. O losie dzieci robotników przymusowych 1943–1945* (*Krieg gegen Kinder. Zum Schicksal der Zwangarbeiterkinder 1943–1945*)[7]. Wart podkreślenia jest zarazem fakt, że więcej uwagi badacze poświęcali do tej pory zakładom opiekuńczych działających między innymi przy fabryce Volkswagena[8], w La-

---

[1] J. Woock, *Zwangsarbeit ausländischer Arbeitskräfte im Regionalbereich Verden/Aller (1939–1945): Arbeits- und Lebenssituationen im Spiegel von Archivalien und Erinnerungsberichten ausländischer Zeitzeuge*, Hannower 2004.

[2] E. Karpińska-Morek *et al*., *Teraz jesteście Niemcami. Wstrząsające losy zrabowanych polskich dzieci*, Kraków 2018, s. 82.

[3] K. Trzeskowska-Kubasik, *Zbrodnicza działalność przytułku dla polskich dzieci w Cluvenhagen*, https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/okupacja-niemiecka/105522,Zbrodnicza-dzialalnosc-przytulku-dla-polskich-dzieci-w-Cluvenhagen.html (dostęp: 23.01.2025).

[4] *Polskie groby pamięci i groby wojenne w Niemczech*, http://www.polskiegroby.pl/index.php?jez=pl (dostęp: 19.01.2023).

[5] *Cluvenhagen*, https://collections.arolsen-archives.org/en/search/person/70750535?s=70750535&t=630605&p=0 (dostęp: 19.01.2023).

[6] *Historia regionalna Verden*, http://www.regionalgeschichte-verden.de/ (dostęp: 19.01.2023).

[7] *Krieg gegen Kinder. Zum Schicksal der Zwangarbeiterkinder 1943–1945*, http://www.birdstage.net/kgk/cgi-bin/search.cgi?q=Verden (dostęp: 19.01.2023).

[8] L.E. Fedewa, *Between Extermination and Child-Rearing: The Foreign Child-Care Facilities of Volkswagen and Velpke*, https://scholarworks.uvm.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1946&context=graddis (dostęp: 19.01.2023); K. Liedke, *Gesichter der Polen in Braunschweig 1939–1945*, Braunschweig 1997.

berweinting[9], w Pasawie[10], w Spital am Pyhrn[11], Utzenaich[12], zakładowi w Voerde-West[13], domowi dziecka w Velpke[14] czy też zakładowi położniczemu w Brunszwiku[15]. Należy również wspomnieć o książce Marcela Brüntrupa zawierającej syntetyczne opracowanie zbrodni dokonanych wobec dzieci robotnic przymusowych[16] czy też o opracowaniu Raimonda Reitera o działalności „zakładów opieki nad dziećmi cudzoziemskich" na terenie Dolnej Saksonii[17]. Problematyka eksterminacji dzieci polskich robotnic przymusowych została również zasygnalizowana na łamach książki *Zbrodnia bez kary… Eksterminacja i cierpienie polskich dzieci pod okupacją niemiecką 1939–1945*[18].

Nakreślony stan badań wyraźnie wskazuje na niedostatek wiedzy w zakresie omówienia działalności przytułków dla dzieci polskich na terenie Kreis Verden. Dlatego celem niniejszego artykułu jest zapełnienie tej luki badawczej. Publikacja obejmuje lata 1943–1945, czyli okres działania powyższych zakładów. Mimo że umieszczano w nich również dzieci sowieckie, autorka niniejszego artykułu skupiła się tylko i wyłącznie na losach potomstwa polskich robotnic przymusowych.

Punktem wyjścia dla niniejszej pracy jest przedstawienie poszczególnych faz represji stosowanych przez władze III Rzeszy wobec dzieci robotnic przymusowych. Następnie omówiono działalność zakładów położniczych między innymi w Eitze oraz w Verden. Dokonano charakterystyki warunków porodów oraz połogu. Następnie

---

[9] *„Die Toten Engel von Laberweinting". Das Polenkinderlager 1944/45*, „Labertal-Journal", czerwiec 2012.

[10] A. Rosmus, *Wintergrün: Verdrängte Morde*, Konstanz 1993.

[11] H. Rafetsede, *NS-Zwangsarbeits-Schicksale. Erkenntnisse zu Erscheinungsformen der Oppression und zum NS-Lagersystem aus der Arbeit des Österreichischen Versöhnungsfonds*, Linz 2007.

[12] G. Gansinger, *„Fremdvölkisches Kinderheim" Utzenaich (1944–1945). Errinerung für die Zukunft*, Utzenaich 2018.

[13] Temat ten zasygnalizowała E. Kryńska, *Losy dzieci Białostocczyzny w warunkach totalitaryzmu sowieckiego i niemieckiego w latach II wojny światowej*, [w:] *Zbrodnia bez kary… Eksterminacja i cierpienie polskich dzieci pod okupacją niemiecką 1939–1945*, red. J. Kostkiewicz, Kraków 2020, s. 227.

[14] S. Hodorowicz Knab, *Naznaczone literą „P". Polki jako robotnice przymusowe w III Rzeszy 1939–1945*, Kraków 2018; K. Trzeskowska-Kubasik, *Eksterminacja dzieci polskich robotnic przymusowych w domu dziecka w Velpke (Kinderheim Velpke)*, „Niepodległość i Pamięć" 2023, nr 2, s. 35–58.

[15] B. Vögel, *„Entbindungsheim für Ostarbeiterinnen" Braunschweig, Broitzemer Straße 200*, Hamburg 1989; K. Trzeskowska-Kubasik, *Tragiczne losy polskich robotnic przymusowych i ich dzieci*, https://przystanekhistoria.pl/pa2/teksty/102060,Tragiczne-losy-polskich-robotnic-przymusowych-i-ich-dzieci-Dzialalnosc-zakladu-p.html (dostęp: 23.01.2025).

[16] M. Brüntrup, *Zwischen Arbeitseinsatz und Rassenpolitik: Die Kinder osteuropäischer Zwangsarbeiterinnen und die Praxis der Zwangsabtreibungen im Nationalsozialismus*, Göttingen 2024.

[17] R. Reiter, *Tötungsstätten für ausländische Kinder im Zweiten Weltkrieg. Zum Spannungsverhältnis von kriegswirtschaftlichen Arbeitseinsatz und nationalsozialistischer Rassenpolitik in Niedersachsen*, Hannover 1993.

[18] *Zbrodnia bez kary… Eksterminacja i cierpienie polskich dzieci pod okupacją niemiecką 1939–1945*, red. J. Kostkiewicz, Kraków 2020.

zaprezentowano działalność przytułków dla dzieci polskich robotnic przymusowych, skupiając się w głównej mierze na zakładzie w Cluvengahen. Autorka podjęła się również próby oszacowania strat osobowych w powyższej placówce.

## Uwagi ogólne

Jedną z form represji wobec ludności polskiej było wywożenie Polaków na roboty przymusowe do III Rzeszy. Na terenie Kreis Verden w 1944 roku zatrudniono 17 886 robotników przymusowych. Wśród nich znajdowało się 12 097 mężczyzn oraz 5789 kobiet. Robotników ze wschodu (*Ostarbeiter*) było 5536[19]. Polacy pracowali głównie w gospodarstwach rolnych i w fabrykach w: Armsen, Bendingbostel, Daverden, Eize, Etelsen, Fischerhude, Groß-Sehlingen, Hohenaverbergen, Holtum, Hülsen, Intschede, Kirchlinteln, Klein Linteln, Kreepen, Kükenmoor, Luttum, Morsum, Oiste, Otterstedt, Riede, Schwarme, Sehlingen, Specken, Stedebergen, Stedorf, Thedinghausen, Verden, Verdenermoor, Völkersen, Westen oraz Wulmstorf[20].

W czerwcu 1944 roku na terenie III Rzeszy przebywało 75 tys. dzieci „robotników ze Wschodu", 58 tys. dzieci polskich i około 8300 innych dzieci, czyli łącznie 141 300 dzieci cudzoziemskich[21]. Zapewne skala urodzeń była znacznie wyższa. Z niemieckiego punktu widzenia ciąże robotnic przymusowych stanowiły czasową przeszkodę w eksploatacji ich siły roboczej. Z niemieckiej perspektywy dzieci robotnic przymusowych, które zostały uznane za „rasowo wartościowe", stanowiły dla okupanta możliwość „pozyskania" nowego obywatela poprzez odebranie matce dziecka w pierwszych dniach jego życia.

Stosunek władz III Rzeszy wobec ciężarnych robotnic przymusowych możemy podzielić na trzy fazy. W latach 1941–1942 kobiety spodziewające się potomstwa na czas porodu wysyłano do ojczystego kraju[22]. Powyższe regulacje obowiązywały również na terenie Kreis Verden[23]. Stosowania powyższych praktyk zakazano na

---

[19] M. Spoerer, *Ns-Zwangsarbeiter im Deutschen Reich. Eine Statistik vom 30. September 1944 nach Arbeitsamtsbezirken*, „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte" 49, 2001, s. 675.

[20] J. Woock, *Zwangsarbeit ausländischer Arbeitskräfte im Regionalbereich Verden/Aller (1939–1945)*, http://www.regionalgeschichte-verden.de/Dateien/Zwangsarbeit/Dissertation_Woock.pdf (dostęp: 30.12.2022).

[21] M. Brüntrup, *Zwischen Arbeitseinsatz und Rassenpolitik*…, s. 403.

[22] *The Exploitation of Foreign Labour by Germany*, Montreal 1945, s. 233.

[23] Oddziałowa Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Poznaniu (dalej: OKŚZpNP Poznań), Akta śledztwa w sprawie zabójstw popełnionych przez funkcjonariuszy III Rzeszy w latach 1943–1945 polskich dzieci urodzonych przez robotnice przymusowe w III Rzeszy, S/58/03/Zn, Przymusowa praca zagranicznych robotników na terenie regionu Verden nad Aller (1939–1945), b.d., k. 298.

mocy rozporządzenia Generalnego Pełnomocnika ds. Zatrudnienia — Fritza Sauckela z dnia 15 grudnia 1942 roku[24].

W dniu 9 marca 1943 roku Ministerstwo Sprawiedliwości Rzeszy uchyliło w przypadku robotnic przymusowych karalność aborcji[25], zarządzeniem zaś z dnia 11 marca 1943 roku Naczelnego Lekarza III Rzeszy — dr Leonarda Contiego na wniosek ciężarnej należało dokonać zabiegu przerwania ciąży[26]. Początkowo odnosiło się ono wyłącznie do kobiet z Rosji, dekretem z dnia 1 sierpnia 1943 roku rozciągnięto go także na ciężarne z Polski. Pod groźbą wywózki do obozu koncentracyjnego kobiety zmuszano do wypełniania podań o przerwanie ciąży. Po przeprowadzeniu badań rasowych, jeżeli stwierdzono, że dziecko może być „wartościowe rasowo", nie wyrażano zgody na dokonanie aborcji, w pozostałych przypadkach były one przeprowadzane. Ich liczbę w latach 1943–1945 szacuje się na 50 tys.[27] Dokonywano ich między innymi w zakładach położniczych, a także w obozach przejściowych. Na terenie Kreis Verden miały one miejsce w Szpitalu Miejskim. Jego ordynator — dr Storch [imię nieustalone] sprzeciwił się powyższym praktykom. Otrzymał wówczas pismo od kierownika Izby Lekarskiej Hanower nakazujące regularne przeprowadzanie zabiegów przerwania ciąży. Aborcji dokonywano również w zakładzie położniczym w Eitze. Nie były to jedyne praktyki w tego typu placówkach. W obozie położniczym i aborcyjnym w Waltrop-Holthausen w latach 1943–1945 urodziło się 1273 dzieci[28]. Przeprowadzono w nim co najmniej 718 aborcji.

Kolejny, trzeci etap postępowania wobec ciężarnych robotnic przymusowych regulowało zarządzenie Reichsführera-SS Heinricha Himmlera z dnia 27 lipca 1943 roku w sprawie traktowania ciężarnych robotnic obcokrajowych oraz dzieci urodzonych z tych robotnic (Behandlung von Ausländischen Arbeiterinnen und der im Reich von Ausländischen Arbeiterinnen geborenen Kinder)[29]. Każdy przypadek ciąży u robotnic przymusowych zgłaszano urzędom młodzieżowym (*Jugendamt*) za pośrednictwem urzędów pracy (*Arbeitsamt*). Następnie przeprowadzano badania

[24] A. Schäfer, *Zwangsarbeiter und NS-Rassenpolitik. Russische and polnische Arbeitskräfte in Württemberg 1939–1945*, Stuttgart 2000, s. 160.

[25] A. Giese, *Niewolnicy III Rzeszy z literą P. Polacy na robotach przymusowych w latach 1939–1945*, Konin 2019, s. 345

[26] J.C. Tuomala, *Nuremberg and the Crime of Abortion*, „University of Toledo Law Review" 42, 2011, s. 348.

[27] S. Hodorowicz Knab, *Naznaczone literą „P"*…, s. 326.

[28] OKŚZpNP Poznań, Akta w sprawie zbrodni nazistowskiej polegającej na bezprawnym pozbawieniu wolności Marii Więcław w okresie od kwietnia 1943 r. do 1945 w obozie dla robotnic przymusowych w Waltrop w Północnej Westfalii, S/55/2019/Zn, Informacja dotycząca obozu dla przymusowo zatrudnionych na terenie III Rzeszy ciężarnych polskich robotnic przymusowych, który działał w okresie II wojny światowej w Waltrop-Holthausen w Westfalii, 24.01.2020, k. 38; zob. także: H.H. Holland, *Materialien zur Geschichte der Zwangsarbeiter in Herten*, Herten 2002, s. 65; G. Schwarze, *Kinder, die nicht zählten. Ostarbeiterinnen und ihre Kinder im Zweiten Weltkrieg*, Essen 1997, s. 170.

[29] *Położenie polskich robotników przymusowych w Rzeszy 1939–1945*, oprac. Cz. Łuczak, Poznań 1975, s. 225–230.

rasowe. Dzieci, które zostały uznane za „rasowo wartościowe", przechodziły pod opiekę narodowo-socjalistycznych organów partyjnej opieki społecznej (NSV). Następnie umieszczano je w zakładach dla rasowo wartościowych dzieci (*Kinderheime für gutrassige Kinder*) lub w rodzinach niemieckich[30].

Dzieci „bezwartościowe rasowo" miały być zaś kierowane do zakładów „opieki nad dziećmi cudzoziemskimi" (*Die Ausländerkinder-Pflegestätte*). Określano je także jako: domy dziecka (*Kinderheim*), stacje dla niemowląt (*Säulingsstation*), domy matki i dziecka dla Polek (*Polen-Entbindungs- und Kinderheime*) czy też domy dla niemowląt i małych dzieci robotnic ze Wschodu (*Säulingsheim für Säulinge und Kleinkinder von Ostarbeiterinnen*)[31]. W korespondencji urzędowej Kreis Verden stosowano zaś takie pojęcia, jak przechowalnie lub przytułki dla dzieci robotników wschodnich i Polaków[32].

Zakłady, w których osadzano dzieci robotnic przymusowych, funkcjonowały w latach 1943–1945, a pierwsza tego typu placówka powstała w marcu 1943 roku w Spital am Phyrn[33]. Jak już wcześniej wspomniano, funkcjonowało ich około 400. Według ustaleń autorki niniejszego artykułu, w co najmniej 172 z nich osadzano polskie dzieci. W przemyśle zakłady dla dzieci cudzoziemskich były organizowane przez Niemiecki Front Pracy (*Deutsche Arbeitsfront*), zaś w rolnictwie przez Stan Żywicieli Rzeszy (*Reichsnährstand*)[34]. Tworzono je w: pustych domach, stodołach, szopach, barakach i stajniach, czy też na terenie obozów przejściowych. Panujące w nich warunki były tragiczne. Pomieszczenia, w których przebywały niemowlęta, były pozbawione ciepłej wody, elektryczności oraz ogrzewania. Zajmowały się nimi niewykwalifikowane robotnice przymusowe, a ich matki mogły odwiedzać je jedynie raz w tygodniu lub raz na dwa tygodnie. W „zakładach opieki nad dziećmi cudzoziemskimi" panował niewyobrażalny głód. W październiku 1942 roku wielkość racji żywnościowych dla dzieci robotnic przymusowych ustalono na pół litra mleka

---

[30] M. Sierocińska, *Eksterminacja „niewartościowych rasowo" dzieci polskich robotnic przymusowych na terenie III Rzeszy w świetle postępowań prowadzonych przez Oddziałową Komisję Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Poznaniu*, https://ipn.gov.pl/pl/aktualnosci/587,Eksterminacja-niewartosciowych-rasowo-dzieci-polskich-robotnic-przymusowych--na-t.html (dostęp: 23.01.2025).

[31] R. Hrabar, Z. Tokarz, J.E. Wilczur, *Czas niewoli, czas śmierci. Martyrologia dzieci polskich w okresie okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1979, s. 88; R. Hrabar, *Skazane na zagładę*, Katowice 1989, s. 14; R. Reiter, *Tötungsstätten für ausländische Kinder im Zweiten Weltkrieg*…, s. 181; A. Białas, *Nazistowski system zagłady niemowlaków w latach 1943–1945*, „Świętokrzyskie. Środowisko, dziedzictwo kulturowe, edukacja regionalna" 2023, nr 32, s. 57.

[32] J. Woock, *Zwangsarbeit ausländischer Arbeitskräfte im Regionalbereich Verden/Aller (1939–1945)*, http://www.regionalgeschichte-verden.de/Dateien/Zwangsarbeit/Dissertation_Woock.pdf (dostęp: 30.12.2022).

[33] Szerzej M. Prieler-Woldan, *„Vielleicht hätte ich eine Familie. Vielleicht hat jemand um mich geweint." Das „fremdvölkische" Kinderheim in Spital am Pyhrn 1943–1945*, Innsbruck 2023.

[34] S. Hodorowicz Knab, *Naznaczone literą „P"*…, s. 337–338.

i 1,5 kostki cukru[35]. Niemowlęta ponosiły również śmierć z powodu katastrofalnych warunków sanitarnych. W zakładach panowały epidemie biegunek, zapalenia płuc i oskrzeli. Dzieci pozbawiono całkowicie opieki medycznej. Ze względu na masowe niszczenie przez Niemców dokumentacji pod koniec wojny, liczba ofiar jest trudna do ustalenia. Według Andrzeja Białasa, w latach 1943–1945 w 400 zakładach mogło umrzeć od 100 do 200 tys. niemowląt z różnych podbitych krajów[36].

## Poród, połóg

W latach 1940–1945 w Urzędach Stanu Cywilnego w Kreis Verden odnotowano co najmniej 294 przypadki narodzin dzieci[37]. Według wykazu Archiwum Strat Wojennych, na tymże terenie urodziło się 107 polskich dzieci[38]. Początkowo porody odbywały się w miejscu zakwaterowania robotnic przymusowych. W latach 1941–1945 odnotowano co najmniej 35 porodów domowych. Najprawdopodobniej będące świadome losów swoich dzieci, kobiety świadomie nie zgłaszały się do zakładów położniczych[39]. Pod koniec marca 1943 roku starosta z Verden — Ernst Brändel poinstruował burmistrzów o zmianach dotyczących porodów:

> Rozwiązanie wymienionych wyżej ciężarnych z reguły nie powinno mieć miejsca w domu pracodawcy, lecz w innym nadającym się do tego pomieszczeniu. Wystarczy odpowiednie miejsce i posłanie […] Wyraźnie podkreślam, że do szpitala lub ośrodka położniczego nie wolno przyjmować ciężarnych Polek i robotnic ze Wschodu także w przypadkach spodziewanych komplikacji przy porodzie[40].

Za pobyt w zakładzie pracodawca musiał zapłacić 2,5 reichsmarki za dzień pobytu. Robotnice zwolniono tylko z ponoszenia kosztów za transport z miejsca pracy do ośrodka położniczego.

W baraku przylegającym do szpitala w Verden znajdowała się specjalna porodówka dla Polek i robotnic ze Wschodu. Mieściły się w nim dwie sale porodowe. Od jesieni 1943 roku przyjeżdżały tam kobiety z terenu całego Kreisu. Stanowisko położnej pełniła Meta Lüchau, a lekarza dr Storch. W okresie od września 1943 roku

---

35 *„Leben und Arbeiten unter Zwang" Dithmarschen 1939–1945*, https://www.stiftung-geugheide.de/aktivitaeten/kriegsgraeberprojekt/LebenundArbeitenunterZwang.pdf (dostęp: 30.06.2023).

36 A. Białas, *Nazistowski system zagłady niemowlaków*…, s. 57.

37 OKŚZpNP Poznań, S/58/03/Zn, Daremnie szukać grobów. Inicjatywa Zrzeszenia (Związku) Miłośników Historii Regionalnej w sprawie tablic pamiątkowych dzieci robotnic przymusowych, b.d., k. 207.

38 Powyższe dane uwzględniają lata 1939–1947, za: Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej. Departament Opieki Społecznej, 2/402/0/6/374, Wykaz dzieci polskich urodzonych w latach 1939–1945 na terenie Niemiec, b.d., k. 5.

39 J. Woock, *Zwangsarbeit ausländischer Arbeitskräfte im Regionalbereich Verden/Aller (1939–1945)*, http://www.regionalgeschichte-verden.de/Dateien/Zwangsarbeit/Dissertation_Woock.pdf (dostęp: 30.12.2022).

40 *Ibidem*.

do końca wojny na terenie bloku sanitarnego urodziło się 43 dzieci sowieckich i 43 dzieci polskich. W przypadku drugiej grupy zanotowano 19 zgonów[41].

We wrześniu 1943 roku utworzono blok sanitarny w obozie „Steinlager" Dörverden. Jego kierownikiem był Karl Lippe, który zmarł 14 dni po kapitulacji Niemiec na chorobę zakaźną typu tyfus. Oddział kobiecy składał się z dwóch pokoi czteroosobowych, jednego pokoju zabiegowego i jednej sali porodowej. Do zakładu przydzielono dr. Gärtnera [imię nieustalone]. Porody odbierała położna Sophie Ahlers. W Dörverden odnotowano 56 narodzin, w tym jednego dziecka polskiej robotnicy przymusowej.

W czerwcu 1944 roku utworzono zakład położniczy dla robotnic ze Wschodu w Eitze. W korespondencji był on nazywany rozmaicie: „zakładem położniczym dla cudzoziemek", „zakładem położniczym dla robotnic wschodnioeuropejskich i Polek" czy też „przechowalnią dzieci". Jego kierowniczką była Helena Rudistch, która piastowała równocześnie funkcję położnej. Stanowisko lekarza objął dr Gärtner [imię nieustalone]. Wyżej wspomnianym osobom pomagały: dwudziestotrzyletnia Georgina Filenko, dwudziestodwuletnia Maria Kaliberda, dwudziestodwuletnia Anstazia Kissilova oraz dwudziestodwuletnia Wera Nasipow[42].

Zakład mieścił się w dużym domu z wypalanych cegieł nad rzeką Aller. Właściciel z rodziną wyprowadził się z niego w 1942 roku, od tego czasu budynek stał pusty. Władze miasta wynajęły go wiosną 1944 roku. Pierwszy poród w zakładzie w Eitze odbył się 7 czerwca 1944 roku. W sierpniu 1944 roku miało znajdować się w nim 10 łóżek dla położnic i 15 dla dzieci. Od czerwca 1944 roku do kwietnia 1945 roku w Eitze urodziło się 59 dzieci: 37 sowieckich i 22 polskich[43]. Dla porównania, w zakładzie położniczym w Brunszwiku od 10 maja 1943 roku do lipca 1944 roku przyszło na świat 253 dzieci. Spośród tej liczby 174 zmarło[44]. W obozie Kiesgrube w Dreźnie urodziło się zaś 497 dzieci[45]. 225 niemowląt umarło.

---

[41] *Zakłady położnicze w Kreis Verden*, http://www.regionalgeschichte-verden.de/Dateien/Ausstellungen/Ausstellung_Zwangsarbeit_Stiftung/13.jpg (dostęp: 18.01.2023).

[42] *Położne, lekarze i personel pielęgniarski w ośrodkach położniczych i zakładach dla dzieci w Kreis Verden*, http://www.regionalgeschichte-verden.de/Dateien/Tabellen/Verwahranstalten_Zwangsarbeiterkinder/Hebammen,_Aerzte_und_Pflegepersonal_Entbindungsheime.pdf (dostęp: 18.01.2023).

[43] *Wykaz urodzeń w zakładzie położniczym w Eitze*, http://www.regionalgeschichte-verden.de/Dateien/Tabellen/Verwahranstalten_Zwangsarbeiterkinder/Geburten_Entbindungsheim_Eitze.pdf (dostęp: 18.01.2023). Wśród polskich dzieci urodzonych w Eitze znajdowali się: Władysław Bednarek, Alina Biesaga, Teresa Wiktoria Bura, Anna Ciesielska, Gerard Dusza, Piotr Fetiszek, Jan Graduz, Paweł Groski, Daniela Jach, Krystyna Jumbocek, Leon Kölden, Stanisław Maleska, Irma Matusiak, Henryk Adam Matijewski, Jolanta Teresa Nameńska, Irma Pokorska, Henryk Skwadowski, Julia Sojniak, Daniel Stefan Stawiak, Henryk Trasala, Ryszard Woszenik, Karol Żyta.

[44] S. Hodorowicz Knab, *Naznaczone literą „P"*…, s. 371.

[45] A. Dube-Wnęk, *Strukturelle Gewalt im nationalsozialistischen Gesellschaftssystem am Beispiel der Ausländerkinder-Pflegestätten und der Forschungsergebnisse für das „Entbindungslager Kiesgrube" in Dresden*, http://www.denkzeichen.illustrada.de/Auslaenderkinder_Pflegestaetten.pdf (dostęp: 20.01.2023).

Polki przebywające w placówce w zakładzie w Eitze pracowały w gospodarstwach rolnych w: Armsen, Daverden, Fischerhude, Groß-Sehlingen, Hohenaverbergen, Holtum, Intschede, Klein Linteln, Kükenmoor, Luttum, Specken, Verden, Verdenermoor, Völkersen, Westen oraz Wulmstorf[46]. Po porodzie kobiety przebywały w placówce dziesięć dni. Według Janiny Kurowskiej, która w styczniu 1945 roku urodziła syna Leona:

> Nie było wystarczającej ilości łóżeczek dla dzieci i dlatego matki spały ze swoimi dziećmi. Kobiety, które właśnie przybyły, a także kobiety po porodzie, pomagały w kuchni. Pobyt tam trwał tylko dziesięć dni, potem trzeba się było z dzieckiem przeprowadzić do zakładu dla dzieci, gdzie z kolei można było być przez sześć tygodni[47]. Gdy czas mijał, wracałyśmy do gospodarzy, a dzieci zostawały w zakładzie[48].

W placówce w Eitze oprócz noworodków przebywały również starsze dzieci. Według powojennych zeznań Władysława Bednarka, przeprowadzano na nich eksperymenty medyczne[49]. Autorka nie znalazła potwierdzenia powyższej informacji w innych źródłach.

Do sporadycznych porodów dochodziło również w domach dziecka w Armsen, Otterstedt i Cluvenhagen. Miały one też miejsce w Bassen[50]. Polskie i sowieckie robotnice przymusowe rodziły dzieci także w gospodarstwach[51]. Przeważająca większość rolników żądała usunięcia ciężarnych kobiet ze swoich gospodarstw. Powszechnie uważano, że zbyt duża ich liczba ma negatywny wpływ na wydajność pracy, a tym samym na produkcję rolną. Twierdzono również, że niemieckie kobiety nie mogą troszczyć się o ciężarne robotnice i ich dzieci.

Według odgórnych wytycznych, ciężarnym kobietom z Polski i z Rosji przysługiwało sześć tygodni urlopu macierzyńskiego przed porodem i sześć tygodni

---

[46] *Wykaz urodzeń w zakładzie położniczym w Eitze*, http://www.regionalgeschichte-verden.de/Dateien/Tabellen/Verwahranstalten_Zwangsarbeiterkinder/Geburten_Entbindungsheim_Eitze.pdf (dostęp: 18.01.2023).

[47] Teoretycznie kobietom gwarantowano 6 tygodni urlopu macierzyńskiego. Jednakże autorka niniejszego artykułu nie znalazła relacji kobiet, które przebywały w przytułkach wraz z dziećmi przez okres 6 tygodni.

[48] J. Woock, *Zwangsarbeit ausländischer Arbeitskräfte im Regionalbereich Verden/Aller (1939–1945)*, http://www.regionalgeschichte-verden.de/Dateien/Zwangsarbeit/Dissertation_Woock.pdf (dostęp: 30.12.2022).

[49] OKŚZpNP Poznań, S/58/03/Zn, Protokół przesłuchania świadka Władysława Bednarka, 24.05.2004, k. 249.

[50] OKŚZpNP Poznań, Akta w sprawie zabójstw popełnionych przez funkcjonariuszy III Rzeszy w latach 1943–1945 polskich dzieci urodzonych przez robotnice przymusowe w III Rzeszy, S/58/03/Zn, t. III (dalej: S/58/03/Zn, t. III), Protokół przesłuchania świadka Anny Owedyk, 6.05.2005, k. 412.

[51] Dziećmi urodzonymi w gospodarstwach rolnych byli chociażby: Senek Maj, urodzony 1.06.1943, oraz Genowefa Węglarska, urodzona 2.04.1944, za: *Urodzenia dzieci cudzoziemskich w kwaterach prywatnych*, http://www.regionalgeschichte-verden.de/Dateien/Tabellen/Verwahranstalten_Zwangsarbeiterkinder/Geburten_Entbindungsheim_Eitze.pdf (dostęp: 18.01.2023).

po narodzinach dziecka[52]. W przypadku gdyby kobiety wykonywały ciężką pracę, oficjalnie miano im zagwarantować dwa tygodnie wolnego przed urodzeniem, a następnie do sześciu tygodni urlopu macierzyńskiego[53]. W praktyce ich sytuacja wyglądała zgoła odmiennie. Przykładowo Marianna Markiewicz, zatrudniona w gospodarstwie rolnym w pobliżu Eitze, wróciła do pracy już trzy dni po porodzie[54].

Oddanie dziecka do zakładu było przymusowe. Matki pod eskortą policjanta miały obowiązek go tam doprowadzić. Powyższe nakazy wywołały wielki opór ze strony Polek: „Dalsze umieszczanie dzieci będzie prawdopodobnie trudne, ponieważ matki nie chcą oddawać swoich dzieci. Komisarz Obrony Rzeszy złożył już odpowiednie sprawozdanie 12 maja tego roku panu Reichsfuhrerowi-SS i zwrócił się z prośbą o wydanie zarządzenia policyjnego na całą Rzeszę"[55]. Przykładowo w październiku 1944 roku Zofii Wielgosz, która była deportowana w maju 1944 roku ze swoimi nieletnimi dziećmi do wioski Stemmen, nakazano oddać dwuletnią córkę Janinę do Cluvenhagen. Wielgosz stawiała opór, za co grożono jej rozstrzelaniem. Za karę przeniesiono ją do sąsiedniej wioski Otersen.

W większości przypadków niemowlęta odbierano matkom nawet mimo zgody wyrażonej przez pracodawcę. Fritz Ellmers ze wsi Westen wystosował podanie do władz Verden o możliwość pozostawienia na jego gospodarstwie Stefani Zgurskiej, która 17 maja 1943 roku w Celle urodziła dziecko:

> proszę, aby dziecko zostało na moim gospodarstwie razem z rodzicami, ponieważ przebywa ono zupełnie niezależnie w sąsiednim budynku. Ja sam mam czworo dzieci w wieku 5, 9, 12 i 15 lat. Odebranie dziecka rodzicom spowodowałoby dla mnie duże straty, ponieważ oboje są bardzo przywiązani do dziecka i z pewnością z powodu rozgoryczenia nie mieliby już chęci do pracy[56].

Lina Blome — pracodawczyni Genowefy Groduz i Jana Wierdaka, którym we wrześniu 1944 roku urodził się w Eitze syn Jan, również wyraziła zgodę na pozostawienie go w gospodarstwie. Mimo jej aprobaty, Polaków zmuszono do oddania go do zakładu w Cluvenhagen, gdzie zmarł trzy miesiące później. W przeciwieństwie do anonimowych pogrzebów dzieci z Cluvenhagen, dzięki staraniom pracodawczyni Polaków, Jan miał chrześcijański pogrzeb na cmentarzu kościoła parafialnego w Lunsen.

---

[52] *Ciąża w III Rzeszy. Tragiczne losy polskich robotnic przymusowych*, https://polishnews.com/ciaza-w-iii-rzeszy-tragiczne-losy-polskich-robotnic-przymusowych (dostęp: 23.01.2025).

[53] *Ze znakiem „P" relacje i wspomnienia z robót przymusowych w Prusach Wschodnich w latach II wojny światowej*, oprac. B. Koziełło-Poklewski, B. Łukaszewicz, Olsztyn 1985, s. 10.

[54] OKŚZpNP Poznań, S/58/03/Zn, Protokół przesłuchania świadka Władysława Bednarka, 24.05.2004, k. 249.

[55] J. Woock, *Zwangsarbeit ausländischer Arbeitskräfte im Regionalbereich Verden/Aller (1939–1945)*, http://www.regionalgeschichte-verden.de/Dateien/Zwangsarbeit/Dissertation_Woock.pdf (dostęp: 30.12.2022).

[56] *Ibidem*.

W przypadku gdy do Kreis Verden przywożono całe rodziny z małymi i większymi dziećmi, gwarantowano im wspólne zakwaterowanie[57]. W styczniu 1941 roku do pracy na roli u właściciela cegielni i młynarza Cordesa w Kirchlinteln przyjechał Michał Podkowa z żoną w zaawansowanej ciąży wraz z pięciorgiem dzieci. Dwie córki, urodzone w 1941 roku i w 1944 roku pozostały pod opieką swoich rodziców[58].

Część Polek siłą odbierała dzieci skazane na tragiczny los w zakładach. Przykładowo Władysław Bednarek został „wykradziony" przez swoją matkę[59]. Niekiedy Polki otrzymywały od Niemców pomoc w odzyskaniu swych dzieci. Dzięki staraniom rolnika Heinricha Röpke z Wulmsdorf, roczny syn Marian Nojek powrócił na gospodarstwo po kilkutygodniowym pobycie w Cluvenhagen[60]. Również pracodawczyni Marianny Kąciak pomogła odzyskać jej córkę, która trzy tygodnie przebywała w powyższym zakładzie.

## Zakłady dla dzieci robotnic przymusowych

Na terenie Kreis Verden tworzenie przytułków dla dzieci robotnic przymusowych zaczęto planować w listopadzie 1943 roku. Ogółem na jego terytorium funkcjonowało 6 takich zakładów w: Armsen, Beppen, Daverden, Cluvenhagen, Eitze oraz Otterstedt[61]. W porównaniu z innymi Kreisami na terenie Dolnej Saksonii, Kreis Verden dysponował największą ilością takowych placówek. Instytucją odpowiedzialną za zakłady był starosta w Verden w imieniu Powiatowego Związku Rolników. W marcu 1944 roku zażądał, by burmistrzowie podali mu liczbę i nazwiska przebywających w poszczególnych gminach polskich i sowieckich robotnic przymusowych, dzieci w wieku do 4. roku życia oraz dzieci w wieku od 4. do 9. roku życia. Wykazy sporządzono w ciągu tygodnia, a uwzględnione w nich osoby rozdzielono na pięć zakładów.

Starosta Brändel zakomunikował burmistrzom na terenie Verden, że na początku maja 1944 roku zaczyna działać przytułek dla polskich dzieci w Cluvenhagen.

---

[57] Szacuje się, że w gospodarstwach rolnych na terenie Kreis Verden żyło ogółem ponad 100 dzieci robotnic przymusowych.

[58] J. Woock, *Zwangsarbeit ausländischer Arbeitskräfte im Regionalbereich Verden/Aller (1939–1945): Arbeits- und Lebenssituationen im Spiegel von Archivalien*…, s. 359.

[59] OKŚZpNP Poznań, Protokół przesłuchania świadka Władysława Bednarka, 24.05.2004, k. 249.

[60] J. Woock, *Zwangsarbeit ausländischer Arbeitskräfte im Regionalbereich Verden/Aller (1939–1945)*, http://www.regionalgeschichte-verden.de/Dateien/Zwangsarbeit/Dissertation_Woock.pdf (dostęp: 30.12.2022).

[61] U. Puvogel, M. Stankowski, U. Graf (współpraca), *Gedenkstätten für die Opfer des Nationalsozialismuss*, Bonn 1995, s. 471; zob. też J. Woock, *Zwangsarbeit ausländischer Arbeitskräfte im Regionalbereich Verden/Aller (1939–1945)*, http://www.regionalgeschichte-verden.de/Dateien/Zwangsarbeit/Dissertation_Woock.pdf (dostęp: 29.12.2022).

Jednocześnie nakazał, by najpóźniej do 10 maja przyprowadzono do placówki wszystkie dzieci w wieku do 9 lat. W dniu 15 maja 1944 roku w zakładzie przebywało już 12 polskich dzieci.

W lipcu 1941 roku w wyniku nalotu lotniczego został zniszczony dom przywódcy lokalnego związku rolników Bohlinga [imię nieustalone]. Bomby nie trafiły w chlewnię z przybudowaną stodołą, które od tego czasu stały puste. Zbudowana w 1914 roku, mierzyła 8 m x 26 m. Marian Śpitalniak przywołał wspomnienia swojego ojca — Franciszka dotyczące jej lokalizacji:

> Ten dom — dom dziecka — znajdował się na gospodarstwie, które graniczyło z drogą i było ok. 300 metrów za promem (przez rzekę Wezerę), tzn. zaraz za miejscowością Morsum. Wg jego stwierdzeń jest to obszar „Speckenholz", który sąsiaduje ze wsią Cluvenhagen. Ojciec nie może przypomnieć sobie nazwy tej miejscowości/wsi. Wg mojego ojca było to — od przeprawy promem przez rzekę między dwoma wysokimi drzewami (były to prawdopodobnie świerki) — pierwsze gospodarstwo chłopskie (gospodarstwo wiejskie). Dom dziecka był zorganizowany w chlewie, który był długi na ok. 15–20 metrów. Była to część składowa długiego budynku, który z przybudówką (przybudówka z przodu i z boku) tworzył duży, wysoki budynek[62].

Warto wspomnieć, że według początkowych planów zakład dla dzieci Cluvenhagen miał mieć całkiem inne rozmieszczenie i wielkość. 400 dzieci miało mieszkać w dwóch budynkach. Jeden z nich miał stanowić kompleks gospodarczy, drugi zaś sypialniany. W kolejnych planach uwzględniono 225 dzieci. Powyższe zamysły nie zostały zrealizowane. Finalnie przebudowany chlew składał się z dwóch pomieszczeń. W pierwszym z nich po prawej stronie znajdowały się trzy okna. Żłoby stały w dwóch rzędach przy ścianie, po obu stronach. Obok nich znajdowały się koryta dla świń. Pomieszczenie nie było ogrzewane, dlatego dzieci często chorowały na zapalenie oskrzeli lub płuc. Druga, mniejsza sala była murowana, a podłogi drewniane. W jej centralnej części znajdował się piec z żelaza. Było to zarazem jedyne ogrzewane pomieszczenie, toteż kąpano tam dzieci.

W charakterze opiekunek pracowało w zakładzie co najmniej 5 polskich kobiet w wieku od 18. do 20. roku życia: Władysława Beska, Kazimiera Bura, Janina Kölden, Maria Matijewska oraz Stanisława Żelek[63]. Pracę w placówce podjęły ze względu na umieszczone w niej swoje dzieci. W przytułku miała również pracować Kazimiera Jokiel. Według jej zeznań:

> Pracowało tam pięć kobiet jako (na stałe zatrudniony) personel. Ja także byłam zatrudniona na stałe i razem z panią Bronisławą (której nazwiska nie pamiętam) zajmowałam się dziećmi. Pani Stasia i inna kobieta były zatrudnione w kuchni (w charakterze kucharek). Pani Sta-

[62] OKŚZpNP Kraków, S/58/03/Zn, t. III, List Mariana Śpitalniaka do Joachima Woocka, b.d., k. 526–527.

[63] *Położne, lekarze i personel pielęgniarski w ośrodkach położniczych i zakładach dla dzieci w Kreis Verden*, http://www.regionalgeschichte-verden.de/Dateien/Tabellen/Verwahranstalten_Zwangsarbeiterkinder/Hebammen,_Aerzte_und_Pflegepersonal_Entbindungsheime.pdf (dostęp: 18.01.2023).

sia późną jesienią, w październiku lub listopadzie, miała cesarskie cięcie i urodziła bliźniaki, dwie dziewczynki, które umarły zaraz po porodzie. Ostatnia kobieta, Josepha, mężatka, żyjąca z mężem w separacji, pracowała w pralni[64].

Warunki bytowe w przytułku były tragiczne. Niemowlęta leżały w starych żłobach, wyłożonych siennikami lub słomą[65]. Pieluszka służyła im jako prześcieradło, zagwarantowano im również bawełniany kocyk. W każdym żłobie przebywało co najmniej dwoje dzieci. Według zeznań Józefa Wasiaka, w pomieszczeniach, w których przebywały dzieci, były szczury. W sprawie zaopatrzenia niemowląt Ministerstwo Gospodarki Rzeszy wydało zarządzenie, by w pilnych przypadkach polskim i sowieckim robotnicom przymusowym przyznać połowę przysługującej niemieckim matkom karty zaopatrzeniowej dla niemowląt. Według wytycznych z 1943 roku, dzieciom do 3 lat przysługiwało pół litra pełnego mleka, a dzieciom pomiędzy 3. a 14. rokiem życia ćwierć litra. Powyższych zaleceń nie stosowano z reguły w praktyce. Dzieci umieszczone w Cluvnhagen były systematycznie głodzone. Według powojennych zeznań Kazimiery Jokiel, otrzymywały dziennie pół litra chudego mleka. Możliwość karmienia piersią miały tylko te matki, których dzieci umieszczano na terenie zakładu w pobliżu ich miejsca pracy. Gwarantowano im jednogodzinną nieodpłatną przerwą na karmienie. Niemowlęta, które nie były karmione piersią, przy skąpych racjach żywnościowych i braku opieki medycznej nie miały żadnych szans na przeżycie.

Dzieciom zagwarantowano znikomą ilość pieluszek i koszul dla dzieci. Pozbawiono je ponadto opieki medycznej. Doktor Kohlschütter [imię nieustalone], który był przydzielony do opieki nad zakładem w Cluvenhagen, „mówił, że nie ma serca dla polskich dzieci”[66]. Wobec braku jego zainteresowania, Kazimiera Jokiel zawoziła dzieci do dr. Berkenkampa [imię nieustalone].

Rodzicom dzieci, które umieszczano w zakładach na terenie Kreis Verden, w tym w Cluvenhagen, potrącano z pensji część wynagrodzenia. Przykładowo w styczniu 1944 roku burmistrz Verden zwrócił się do firmy Münchmeyer:

Pan Starosta okręgu Verden utworzył przytułki dla dzieci robotników ze Wschodu i Polaków. Urządzenie i utrzymanie ich jest związane z ponoszeniem kosztów, które muszą być pokryte z podatków. W tym celu każdy zatrudniony w powiecie Verden robotnik ze Wschodu i każdy Polak zapłaci za miesiąc listopad 1 RM, a od 1.12.1943 r. na bieżąco po 2 RM. […] Proszę o potrącanie tych kwot z wynagrodzenia za pracę i przekazanie zaległych kwot natychmiast, a następnych każdego 5. dnia miesiąca na rzecz kasy miejskiej Verden[67].

---

64 OKŚZpNP Kraków, S/58/03/Zn, Przymusowa praca zagranicznych robotników na terenie regionu Verden nad Aller (1939–1945), b.d., k. 326.

65 *Cluvenhagen*, http://www.birdstage.net/kgk/cgi-bin/search.cgi?v=36934 (dostęp: 29.12.2022).

66 OKŚZpNP Kraków, S/58/03/Zn, Przymusowa praca zagranicznych robotników na terenie regionu Verden nad Aller (1939–1945), b.d., k. 304.

67 J. Woock, *Zwangsarbeit ausländischer Arbeitskräfte im Regionalbereich Verden/Aller (1939–1945*), http://www.regionalgeschichte-verden.de/Dateien/Zwangsarbeit/Dissertation_Woock.pdf (dostęp: 29.12.2022).

Matki mogły odwiedzać swoje dzieci z reguły tylko w wolne od pracy niedziele, ponieważ większość z nich nie pracowała w tej samej miejscowości, w której przebywało dziecko. Pozwolono im spędzać wówczas w placówce jedynie dwie godziny. Na odwiedziny potrzebna była zgoda na wyjazd, ponieważ robotnicy nie mogli opuszczać swoich miejsc pracy. Starosta z Verden poinformował burmistrzów, aby w jego imieniu wydawali matkom zgodę na wyjazd pod warunkiem, że nie pojadą one pociągiem. Ojcom dzieci zabroniono zaś wstępu na teren przytułku w Cluvenhagen. W celu wyegzekwowania tego zakazu, w niedzielę policja przeprowadzała kontrole. Niejednokrotnie w celu zobaczenia swojego potomstwa, mężczyźni zakradali się na teren placówki. Wśród nich znajdował się ojciec trzynastomiesięcznego Mariana Śpitalniaka. Według relacji jego syna:

> Kiedy mój ojciec wszedł do chlewu, zaznacza, był pod dużym wrażeniem, gdy zobaczył, jak tam wygląda. Była wtedy godzina 23. Niektóre dzieci spały, wiele płakało, a ja jako jedyny stałem na łóżku i trzymałem się poręczy. Lamentowałem również i kiwałem się w obie strony. Moje łóżko było po lewej stronie chlewu i było ostatnie w rzędzie. Około 2 metrów za mną była ściana budynku, gdzie odbywała się głośna biesiada personelu z domu dziecka […]. Ponieważ w chlewie nie było ogrzewania oraz z powodu zimnego powietrza od drzwi, zachorowałem na zapalenie płuc[68].

Tabela 1. Ustalone nazwiska dzieci polskich, które przebywały w Cluvenhagen

| Nazwisko | Imię | Data urodzenia | Miejsce urodzenia | Data śmierci | Oficjalna przyczyna śmierci |
|---|---|---|---|---|---|
| Beska (Beschka) | Eryk | 3.05.1944 | Verden | 3.09.1944 | Krztusiec |
| Biesaga | Alina | 19.01.1945 | Eitze | 18.03.1945 | – |
| Bura | Teresa Wiktoria | 27.06.1944 | Eitze | – | – |
| Chlepka (Schlepka) | Ryszard | 28.02.1944 | Cluvenhagen | 22.05.1944 | Słaby stan zdrowia |
| Chmilińska (Chmilinska) | Danusia (Danoscha) | 12.09.1943 | Verden | 24.12.1944 | Nieżyt żołądka |
| Graduz | Jan | 14.09.1944 | Eitze | 19.12.1944 | – |
| Kölden | Leon | 6.01.1945 | Eitze | – | – |
| Majtka | Anna | 5.08.1943 | Verden | 20.08.1944 | Krztusiec |
| Majzak (Maysak) | Frida (Frieda) | 7.10.1943 | Bendingbostel | 15.09.1944 | Nieżyt jelit |
| Masyszewski (Masisewska) | Henryk Adam | 24.10.1944 | Eitze | 27.12.1944 | – |
| Nojek | Marian | 30.12.1943 | Wulmstorf | – | – |
| Pertkiewicz | Józef | 29.07.1943 | Westen | – | – |

[68] E. Karpińska-Morek *et al*., *Teraz jesteście Niemcami*…, s. 82.

Tabela 1. Cd.

| | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| Polewicka (Polewitzki) | Ludwika | 5.03.1944 | Verden | 2.09.1944 | Krztusiec |
| Ptak | Teresa (Theresia) | 14.06.1944 | Cluvenhagen | 22.12.1944 | Słaby stan zdrowia |
| Rolecki (Rolecka) | Henryk (Hendrik) | 24.12.1943 | Brak danych | 10.10.1944 | Krztusiec |
| Sodińska (Soldińska) | Helena (Helene) | 29.02.1944 | Verden | 24.09.1944 | Słaby stan zdrowia |
| Srzmczak (Szymczak) | Eryka | 4.07.1944 | Celle | 18.03.1945 | – |
| Sodińska | Helena | 29.02.1944 | Verden | 24.09.1944 | – |
| Sodiński | Tadeusz | 29.02.1944 | Verden | – | – |
| Stawiak (Stawiack) | Daniel Stefan | 8.06.1944 | Hohenaverber-gen | 30.09.1944 | Słaby stan zdrowia |
| Szemak (Szymak) | Janina | 12.09.1944 | Eitze | 31.10.1944 | Zaburzenia odżywiania |
| Szmajder | Daniela | 15.04.1943 | Verden | – | – |
| Werzniowska | Weronika | 20.03.1943 | – | 7.04.1945 | – |
| Wenzlowska | Genowefa | 2.04.1944 | Eitze | 21.06.1944 | Zapalenie oskrzeli |
| Wielgosz | Janina | 1.09.1942 | – | – | – |
| Woszenik (Woschenik) | Ryszard (Richard) | 23.06.1944 | Eitze | 21.08.1944 | Zaburzenia odżywiania |
| Wrodok (Wrodock) | Edwarda | 5.11.1943 | – | 2.11.1944 | Słaby stan zdrowia |
| Zbyszek (Sbischek ) | Stanisław | 14.04.1944 | Steinlager Dörverden | 21.09.1944 | Zahamowanie rozwoju |
| Żelek | Marta | 9.06.1944 | Cluvenhagen | 10.06.1944 | – |
| Żelek | Max | 9.06.1944 | Cluvenhagen | 10.06.1944 | Słaby stan zdrowia |

Źródło: Według: *Nazwiska dzieci, które przebywały w Cluvenhagen*, http://www.regionalgeschichte-verden.de/Dateien/Tabellen/Verwahranstalten_Zwangsarbeiterkinder/Belegung_Polenverwahranstalt_Cluvenhagen.pdf (dostęp: 20.01.2023).

W przytułku w Cluvenhagen przebywało co najmniej 37 dzieci. Wśród nich znajdowało się 30 dzieci narodowości polskiej. W zakładzie zmarło łącznie 23 z nich[69]. Średnia długość ich życia wynosiła 4 miesiące. Najmłodsza ofiara miała dzień, najstarsza 2 lata. Dziewięcioro z nich urodziło się w Verden, ośmioro w Eitze, czworo w Cluvenhagen oraz po jednym w: Bendingbostel, Celle, Dörverden, Grasdorf, Hohenaverbergen oraz Wulmstorf. Ich matki pracowały w Baasen, Bendingbostel,

[69] *Ibidem*, s. 82.

Cluvenhagen, Dörverden, Eissel, Etelsen, Grasdorf, Hohenaverbergen, Holtum (Geest), Neddenaverbergen oraz Wulmstorf. Jako główną przyczynę zgonów polskich dzieci podawano „słaby stan zdrowia". Ten powód figuruje jako okoliczność śmierci Ryszarda Chlepki, Teresy Ptak, Heleny Sodińskiej, Daniela Stefana Stawiaka, Edwardy Wrodok oraz Marty i Maxa Żelków[70]. W przypadku Eryka Beski, Anny Majtki, Ludwiki Polewickiej i Henryka Roleckiego poinformowano, że zmarli na krztusiec. Danusia Chmilińska, Frida Majzak, Janina Szemak mieli zaś ponieść śmierć z powodu zaburzeń pokarmowych, zaś Genowefa Wenzlowska z powodu zapalenia oskrzeli. W przypadku Aliny Biesagi, Henryka Masyszewskiego, Eryki Srzmczak oraz Weroniki Werzniowskiej nie podano przyczyn zgonów. Wart podkreślenia jest fakt, że faktycznymi powodami śmierci polskich dzieci było między innymi prymitywne zakwaterowanie, brak higieny, zbyt krótki okres karmienia piersią lub brak odpowiedniego wyżywienia oraz opieki medycznej. W placówce śmiertelność kształtowała się na poziomie 62%. Dla porównania, w domu dziecka w Velpke było to 92%. Wskaźnik zgonów w Laberweinting był na poziomie 60%, w zakładzie położniczym dla Polek i robotnic ze wschodu w Brunszwiku — 50%, zaś w Voerde-West — 40%[71]. Śmiertelność niemieckich noworodków w latach 1943–1945 w gminie Dörverden wynosiła około 7%[72].

Tabela 2. Wskaźnik śmiertelności w poszczególnych zakładach „opieki nad dziećmi cudzoziemskimi"

| Nazwa zakładu | Wskaźnik śmiertelności |
|---|---|
| Brunszwik | 50% |
| Cluvenhagen | 62% |
| Hamburg (zakład przy Kampchaussee 9) | 72% |
| Hemeringen | 46% |
| Spital am Phyrn | 44% |
| Velpke | 92% |
| Voerde-West | 40% |

Źródło: Według ustaleń autorki.

Zmarłe dzieci z Cluvenhagen chowano w oddalonym o trzy kilometry cmentarzu w Dörverden. Ich groby pozbawiono krzyży i nazwisk, a pogrzebów nie

[70] OKŚZpNP Poznań, Akta w sprawie zabójstw popełnionych przez funkcjonariuszy III Rzeszy w latach 1939–1945 polskich dzieci urodzonych przez robotnice przymusowe w III Rzeszy, S/58/03/Zn, t. IV (dalej: S/58/03/Zn, t. IV), Zgony w zakładzie w Cluvenhagen, b.d., k. 612.

[71] K. Trzeskowska-Kubasik, *„Jeśli echo ich głosów umilknie — zginiemy" — działalność domu dziecka w Velpke*, https://przystanekhistoria.pl/pa2/teksty/97257,Jesli-echo-ich-glosow-umilknie-zginiemy-dzialalnosc-domu-dziecka-w-Velpke.html (dostęp: 28.12.2022).

[72] OKŚZpNP Poznań, S/58/03/Zn, Przymusowa praca zagranicznych robotników na terenie regionu Verden nad Aller (1939–1945), b.d., k. 321.

odnotowywano w księdze zgonów gminy kościelnej. Pastor na marginesie notował: „Tutaj pochowane są polskie dzieci. Położenia grobów nie można podać dokładnie, jako że były one pochowane w pełnej tajemnicy”[73]. Krótko przed zakończeniem wojny matki odebrały swoje pozostałe przy życiu dzieci z zakładu w Cluvenhagen. Dwoje do pięciorga dzieci, po które nie zgłosili się rodzice, przewieziono do stacji położniczej w Eitze.

W kolejnym zakładzie na terenie Kreis Verden — w Armsen przebywały głównie dzieci sowieckie. Podobnie jak w przypadku Cluvenhagen, zlokalizowano go w chlewni. Na parterze wydzielono mniejszą izbę dla kierowniczki zakładu Litwinki Antoni Peter. Zlokalizowano tam także jedno większe pomieszczenie, w którym spały dzieci z opiekunkami. Podobnie jak w przypadku zakładu w Cluvenhagen, dzieci umieszczano w żłobach. W przeciwieństwie do powyższego zakładu, były one pozbawione sienników oraz materaców. Warunki sanitarne panujące w placówce były dramatyczne. Pomieszczenia pozbawiono bieżącej wody oraz oświetlenia elektrycznego[74]. W maju 1944 roku w placówce znajdowało się 9 dzieci. Na podstawie różnych źródeł można ustalić, że maksymalne obłożenie zakładu wynosiło 20 osób[75]. W Armsen udokumentowano śmierć co najmniej 2 dzieci polskich oraz 13 sowieckich. W pierwszej grupie znajdował się Czesław Wizikowski, urodzony 15.03.1944 w Geestefeld, zmarł 30.03.1945[76]. Kolejną ofiarą był Józef Szerenta. Śmierć poniósł mając niecałe dwa miesiące. W momencie zajęcia Armsen przez brytyjskich żołnierzy w placówce przebywało 8–10 dzieci.

W przypadku innych zakładów w Beppen oraz Otterstedt nie stwierdzono obecności dzieci polskich robotnic przymusowych. Warto wspomnieć, że na terenie Kreis Verden planowano również utworzenie „przytułku dla Polaków i Rosjan” w Uesen. W założeniach miano tam umieścić nowo narodzone dzieci Polek i Rosjanek z okręgu Fallingbostel, Verden oraz Rotenburg. Najprawdopodobniej później zrezygnowano z zamiaru, aby w jednym miejscu zgromadzić wszystkie wschodnioeuropejskie położnice i ich niemowlęta, na korzyść utworzenia zakładów w poszczególnych Kreisach[77].

---

[73] OKŚZpNP Poznań, S/58/03/Zn, t. IV, Cmentarz Daverden, b.d., k. 603.

[74] OKŚZpNP Poznań, S/58/03/Zn, Przymusowa praca zagranicznych robotników na terenie regionu Verden nad Aller (1939–1945), b.d., k. 314.

[75] J. Woock, *Zwangsarbeit ausländischer Arbeitskräfte im Regionalbereich Verden/Aller (1939–1945)*, http://www.regionalgeschichte-verden.de/Dateien/Zwangsarbeit/Dissertation_Woock.pdf (dostęp: 29.12.2022).

[76] *Zgony w zakładzie w Armsen*, http://www.regionalgeschichte-verden.de/Dateien/Tabellen/Verwahranstalten_Zwangsarbeiterkinder/Sterbefaelle%20Ostarbeiterinnenheim_Armsen.pdf (dostęp: 18.01.2023).

[77] J. Woock, *Zwangsarbeit ausländischer Arbeitskräfte im Regionalbereich Verden/Aller (1939–1945*), http://www.regionalgeschichte-verden.de/Dateien/Zwangsarbeit/Dissertation_Woock.pdf (dostęp: 29.12.2022).

Pomiędzy 1940 a 1945 rokiem według akt zgonu Urzędów Stanu Cywilnego w Kreis Verden zmarło 132 dzieci poniżej 6. roku życia[78]. W gospodarstwach rolnych zmarły dzieci urodzone w zakładzie w Eitze: Anna Ciesielska (4.03.1945–3.04.1945) oraz Daniela Burczewska (1.12.1944–23.06.1945)[79]. W kilkunastu przypadkach nie ustalono, czy dzieci zmarły na terenie gospodarstw rolnych czy też w przytułkach. Mowa między innymi o Marii Sikorze (3.01.1942–18.01.1942), która spoczywa na cmentarzu w Lunsen[80]. Na cmentarzu katedralnym w Verden pochowano zaś 11 polskich dzieci. Urodziły się w latach 1943–1945 w Bassum, Cluvenhagen, Eize oraz w Verden. W aktach zgonu podano, że Bogdan Bierkowski oraz Edyta Pauwels zmarli na zapalenie oskrzeli lub płuc, Piotr Fetiszek zaś z powodu problemów sercowych. Dwoje dzieci: Lechowa oraz Węglarski miało umrzeć przy porodzie[81].

Tabela 3. Nazwiska dzieci polskich pochowanych na cmentarzu w Verden

| Nazwisko | Imię | Data urodzenia | Miejsce urodzenia | Data śmierci |
|---|---|---|---|---|
| Bierkowski | Bogdan | 29.12.1943 | Verden | 9.07.1944 |
| Fetiszek | Piotr | 21.06.1944 | Eitze | 21.08.1944 |
| Krzak | Maria | 1.01.1945 | Bassum | 18.05.1945 |
| Lechowa | – | 9.04.1945 | Verden | 9.04.1945 |
| Leczyńska | Inga | grudzień 1944 | Cluvenhagen | 21.06.1945 |
| Matijewski | Henryk Adam | 24.10.1944 | Eitze | 5.01.1945 |
| Pauwels | Edyta | 19.12.1944 | Verden | 18.12.1944 |
| Wasiak | Józef | 25.09.1944 | Eitze | 7.05.1945 |
| Węglarski | – | 3.04.1945 | Verden | 3.04.1945 |
| Zwierzchowski | Henryk | 20.07.1945 | Verden | 20.07.1945 |
| Żarnecka | Regina | 19.04.1944 | – | 3.01.1945 |

Źródło: OKŚZPnP Poznań, Akta w sprawie zabójstw popełnionych przez funkcjonariuszy III Rzeszy w latach 1943–1945 polskich dzieci urodzonych przez robotnice przymusowe w III Rzeszy, S/58/03/Zn, t. III.

Na cmentarzu w Groß Heins spoczywa Lusia Nowicka, zaś w Neddenaverbergen Józef Klamczyński. Nieznane jest miejsce pochówku szesnastomiesięcznego

[78] OKŚZpNP Poznań, S/58/03/Zn, artykuł w „Verdener Nachrichten" z 3.04.2002, s. 207.

[79] *Przypadki śmierci w gospodarstwach rolnych*, http://www.regionalgeschichte-verden.de/Dateien/Tabellen/Verwahranstalten_Zwangsarbeiterkinder/Sterbefaelle_auslaendischer_Kinder_Privatunterkuenfte.pdf (dostęp: 20.01.2023).

[80] OKŚZpNP Poznań, S/58/03/Zn, t. IV, Groby dzieci obcokrajowców na cmentarzach w Kreis Verden, b.d., k. 609.

[81] OKŚZpNP Poznań, S/58/03/Zn, t. IV, Zgony dzieci obcokrajowców w wieku poniżej sześciu lat, b.d., k. 616–620.

Władysława Szulsy, dwuletniej Irmy Szpakowskiej oraz osiemnastotygodniowego Henryka Zbydniewskiego[82].

## Podsumowanie

Polskie i rosyjskie robotnice przymusowe stanowiły dwie największe grupy narodowościowe wśród wszystkich kobiet sprowadzanych do III Rzeszy z zagranicy. Rosnący odsetek ciąż w obu grupach niepokoił władze nazistowskie. Z punktu widzenia niemieckiego, stanowiły one czasową przerwę w eksploatacji siły roboczej. Jednym ze sposobów unicestwienia narodu polskiego było obniżenie jego biologicznej wartości. Aby przeciwdziałać rozrodczości Polek i Rosjanek, ich ciąże miały być przerywane. Na terenie Kreis Verden aborcji dokonywano w Szpitalu Miejskim w Verden oraz w zakładzie położniczym w Eitze.

Niniejszy artykuł jest pierwszą próbą omówienia działalności przytułków na terenie Kreis Verden, a zwłaszcza zakładu w Cluvenhagen. Osadzano w nim głównie dzieci polskich robotnic przymusowych. W placówce panowały tragiczne warunki bytowe. Mimo uiszczania przez ich matki płatności za ich przymusowy pobyt, były one systematycznie głodzone. W ośrodku panowała jedna z najwyższych śmiertelności spośród wszystkich zakładów dla dzieci robotnic przymusowych. Z powodu umyślnego braku należytej opieki, niedożywienia, wycieńczenia oraz zaniedbania zmarło w nim co najmniej 23 dzieci. Poszczególne wątki bez wątpienia wymagają prowadzenia dalszych badań. Imienne wykazy dzieci, które zginęły na terenie Kreis Verden, nie funkcjonują w historiografii polskiej. Autorka niniejszego artykułu ustaliła nazwiska 44 polskich dzieci. Należy przypuszczać, że skala zbrodni była znacznie wyższa. Pożądane byłoby dalsze ustalenie ich personaliów.

## Bibliografia

### Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych w Warszawie
Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej. Departament Opieki Społecznej
Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej
Oddziałowa Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Poznaniu
Akta śledztwa w sprawie zabójstw popełnionych przez funkcjonariuszy III Rzeszy w latach 1943–1945 polskich dzieci urodzonych przez robotnice przymusowe w III Rzeszy

[82] *Dzieci pochowane na cmentarzach w Kreis Verden*, http://www.regionalgeschichte-verden.de/Dateien/Tabellen/Denkorte/Verstorbene_Kinder_Friedhoefe_Landkreis_Verden.pdf (dostęp: 20.01.2023).

Akta w sprawie zbrodni nazistowskiej polegającej na bezprawnym pozbawieniu wolności Marii Więcław w okresie od kwietnia 1943 r. do 1945 w obozie dla robotnic przymusowych w Waltrop w Północnej Westfalii

## Opracowania


Białas A., *Nazistowski system zagłady niemowlaków w latach 1943–1945*, „Świętokrzyskie. Środowisko, dziedzictwo kulturowe, edukacja regionalna" 2023, nr 32.

Brüntrup M., *Zwischen Arbeitseinsatz und Rassenpolitik: Die Kinder osteuropäischer Zwangsarbeiterinnen und die Praxis der Zwangsabtreibungen im Nationalsozialismus*, Göttingen 2024.

*Ciąża w III Rzeszy. Tragiczne losy polskich robotnic przymusowych*, https://polishnews.com/ciaza-w-iii-rzeszy-tragiczne-losy-polskich-robotnic-przymusowych (dostęp: 23.01.2025).

*Cluvenhagen*, http://www.birdstage.net/kgk/cgi-bin/search.cgi?v=36934 (dostęp: 29.12.2022).

*Cluvenhagen*, https://collections.arolsen-archives.org/en/search/person/70750535?s=70750535&t=630605&p=0 (dostęp: 19.01.2023).

*„Die Toten Engel von Laberweinting". Das Polenkinderlager 1944/45*, „Labertal-Journal", czerwiec 2012.

Dierl F., Janjetović Z., Linne K., *Pflicht, Zwang und Gewalt. Arbeitsverwaltungen und Arbeitskräftepolitik im deutsch besetzten Polen und Serbien 1939–1944*, Essen 2013.

Dube-Wnęk A., *Strukturelle Gewalt im nationalsozialistischen Gesellschaftssystem am Beispiel der Ausländerkinder-Pflegestätten und der Forschungsergebnisse für das „Entbindungslager Kiesgrube" in Dresden*, http://www.denkzeichen.illustrada.de/Auslaenderkinder_Pflegestaetten.pdf (dostęp: 20.01.2023).

*Dzieci pochowane na cmentarzach w Kreis Verden*, http://www.regionalgeschichte-verden.de/Dateien/Tabellen/Denkorte/Verstorbene_Kinder_Friedhoefe_Landkreis_Verden.pdf (dostęp: 20.01.2023).

Fedewa L.E., *Between Extermination and Child-Rearing: The Foreign Child-Care Facilities of Volkswagen and Velpke*, https://scholarworks.uvm.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1946&context=graddis (dostęp: 19.01.2023).

Gałęziowski J., *Niedopowiedziane biografie. Polskie dzieci urodzone z powodu wojny*, Warszawa 2022.

Gansinger G., *„Fremdvölkisches Kinderheim" Utzenaich (1944–1945). Errinerung für die Zukunft*, Utzenaich 2018.

Giese A., *Niewolnicy III Rzeszy z literą P. Polacy na robotach przymusowych w latach 1939–1945*, Konin 2019.

*Historia regionalna Verden*, http://www.regionalgeschichte-verden.de/ (dostęp: 19.01.2023).

Holland H.H., *Materialien zur Geschichte der Zwangsarbeiter in Herten*, Herten 2002.

Hodorowicz Knab S., *Naznaczone literą „P". Polki jako robotnice przymusowe w III Rzeszy 1939–1945*, Kraków 2018.

Hrabar R., *Janczarowie XX wieku*, Katowice 1983.

Hrabar R.Z., *Hitlerowski rabunek dzieci polskich. Uprowadzanie i germanizowanie dzieci polskich w latach 1939–1945*, Katowice 1960.

Hrabar R., *Skazane na zagładę*, Katowice 1989.

Hrabar R., Tokarz Z., Wilczur J.E., *Czas niewoli, czas śmierci. Martyrologia dzieci polskich w okresie okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1979.

Karpińska-Morek E., Was-Turecka A., Sieradzka M., Wróblewski A., Majta T., Drzonek M., *Teraz jesteście Niemcami. Wstrząsające losy zrabowanych polskich dzieci*, Kraków 2018.

*Krieg gegen Kinder. Zum Schicksal der Zwangarbeiterkinder 1943–1945*, http://www.birdstage.net/kgk/cgi-bin/search.cgi?q=Verden (dostęp: 19.01.2023).

Kryńska E., *Losy dzieci Białostocczyzny w warunkach totalitaryzmu sowieckiego i niemieckiego w latach II wojny światowej*, [w:] *Zbrodnia bez kary… Eksterminacja i cierpienie polskich dzieci pod okupacją niemiecką 1939–1945*, red. J. Kostkiewicz, Kraków 2020.

*„Leben und Arbeiten unter Zwang" Dithmarschen 1939–1945*, https://www.stiftung-geug-heide.de/aktivitaeten/kriegsgraeberprojekt/LebenundArbeitenunterZwang.pdf (dostęp: 30.06.2023).

Liedke K., *Gesichter der Polen in Braunschweig 1939–1945*, Braunschweig 1997.

Łuczak Cz., *Polscy robotnicy przymusowi w Trzeciej Rzeszy podczas II wojny światowej*, Poznań 1974.

*Nazwiska dzieci, które przebywały w Cluvenhagen*, http://www.regionalgeschichte-verden.de/Dateien/Tabellen/Verwahranstalten_Zwangsarbeiterkinder/Belegung_Polenverwahranstalt_Cluvenhagen.pdf (dostęp: 20.01.2023).

*Polskie groby pamięci i groby wojenne w Niemczech*, http://www.polskiegroby.pl/index.php?jez=pl (dostęp: 19.01.2023).

*Położenie polskich robotników przymusowych w Rzeszy 1939–1945*, oprac. Cz. Łuczak, Poznań 1975.

*Położne, lekarze i personel pielęgniarski w ośrodkach położniczych i zakładach dla dzieci w Kreis Verden*, http://www.regionalgeschichte-verden.de/Dateien/Tabellen/Verwahranstalten_Zwangsarbeiterkinder/Hebammen,_Aerzte_und_Pflegepersonal_Entbindungsheime.pdf (dostęp: 18.01.2023).

Prieler-Woldan M., *„Vielleicht hätte ich eine Familie. Vielleicht hat jemand um mich geweint." Das „fremdvölkische" Kinderheim in Spital am Pyhrn 1943–1945*, Innsbruck 2023.

*Przypadki śmierci w gospodarstwach rolnych*, http://www.regionalgeschichte-verden.de/Dateien/Tabellen/Verwahranstalten_Zwangsarbeiterkinder/Sterbefaelle_auslaendischer_Kinder_Privatunterkuenfte.pdf (dostęp: 20.01.2023).

Puvogel U., Stankowski M., Graf U. (współpraca), *Gedenkstätten für die Opfer des Nationalsozialismuss*, Bonn 1995.

Rafetsede H., *NS-Zwangsarbeits-Schicksale. Erkenntnisse zu Erscheinungsformen der Oppression und zum NS-Lagersystem aus der Arbeit des Österreichischen Versöhnungsfonds*, Linz 2007.

Reiter R., *Tötungsstätten für ausländische Kinder im Zweiten Weltkrieg. Zum Spannungsverhältnis von kriegswirtschaftlichen Arbeitseinsatz und nationalsozialistischer Rassenpolitik in Niedersachsen*, Hannover 1993.

Rosmus A., *Wintergrün: Verdrängte Morde*, Konstanz 1993.

Schäfer A., *Zwangsarbeiter und NS-Rassenpolitik. Russische and polnische Arbeitskräfte in Württemberg 1939–1945*, Stuttgart 2000.

Schwarze G., *Kinder, die nicht zählten. Ostarbeiterinnen und ihre Kinder im Zweiten Weltkrieg*, Essen 1997.

Sierocińska M., *Eksterminacja „niewartościowych rasowo" dzieci polskich robotnic przymusowych na terenie III Rzeszy w świetle postępowań prowadzonych przez Oddziałową Komisję Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Poznaniu*, https://ipn.gov.pl/pl/aktualnosci/587,Eksterminacja-niewartosciowych-rasowo-dzieci-polskich-robotnic-przymusowych-na-t.html (dostęp: 23.01.2025).

Spoerer M., *Ns-Zwangsarbeiter im Deutschen Reich. Eine Statistik vom 30. September 1944 nach Arbeitsamtsbezirken*, „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte" 49, 2001.

Tuomala J.C., *Nuremberg and the Crime of Abortion*, „University of Toledo Law Review" 42, 2011.

*The Exploitation of Foreign Labour by Germany*, Montreal 1945.
Trzeskowska-Kubasik K., *Eksterminacja dzieci polskich robotnic przymusowych w domu dziecka w Velpke (Kinderheim Velpke)*, „Niepodległość i Pamięć" 2023, nr 2.
Trzeskowska-Kubasik K., *„Jeśli echo ich głosów umilknie — zginiemy" — działalność domu dziecka w Velpke*, https://przystanekhistoria.pl/pa2/teksty/97257,Jesli-echo-ich-glosow-umilknie-zginiemy-dzialalnosc-domu-dziecka-w-Velpke.html (dostęp: 28.12.2022).
Trzeskowska-Kubasik K., *Tragiczne losy polskich robotnic przymusowych i ich dzieci*, https://przystanekhistoria.pl/pa2/teksty/102060,Tragiczne-losy-polskich-robotnic-przymusowych-i-ich-dzieci-Dzialalnosc-zakladu-p.html (dostęp: 23.01.2025).
Trzeskowska-Kubasik K., *Zbrodnicza działalność przytułku dla polskich dzieci w Cluvenhagen*, https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/okupacja-niemiecka/105522,Zbrodnicza-dzialalnosc-przytulku-dla-polskich-dzieci-w-Cluvenhagen.html (dostęp: 23.01.2025).
*Urodzenia dzieci cudzoziemskich w kwaterach prywatnych*, http://www.regionalgeschichte-verden.de/Dateien/Tabellen/Verwahranstalten_Zwangsarbeiterkinder/Geburten_Entbindungsheim_Eitze.pdf (dostęp: 18.01.2023).
Vögel B., *„Entbindungsheim für Ostarbeiterinnen" Braunschweig, Broitzemer Straße 200*, Hamburg 1989.
Woock J., *Zwangsarbeit ausländischer Arbeitskräfte im Regionalbereich Verden/Aller (1939–1945): Arbeits- und Lebenssituationen im Spiegel von Archivalien und Erinnerungsberichten ausländischer Zeitzeuge*, Hannower 2004.
Woock J., *Zwangsarbeit ausländischer Arbeitskräfte im Regionalbereich Verden/Aller (1939–1945)*, http://www.regionalgeschichte-verden.de/Dateien/Zwangsarbeit/Dissertation_Woock.pdf (dostęp: 29.12.2022, 30.12.2022).
Wnuk J., Radomska-Strzemecka H., *Dzieci polskie oskarżają*, Warszawa 1961.
*Wykaz urodzeń w zakładzie położniczym w Eitze*, http://www.regionalgeschichte-verden.de/Dateien/Tabellen/Verwahranstalten_Zwangsarbeiterkinder/Geburten_Entbindungsheim_Eitze.pdf (dostęp: 18.01.2023).
*Zakłady położnicze w Kreis Verden*, http://www.regionalgeschichte-verden.de/Dateien/Ausstellungen/Ausstellung_Zwangsarbeit_Stiftung/13.jpg (dostęp: 18.01.2023).
*Zbrodnia bez kary… Eksterminacja i cierpienie polskich dzieci pod okupacją niemiecką 1939–1945*, red. J. Kostkiewicz, Kraków 2020.
*Ze znakiem „P" relacje i wspomnienia z robót przymusowych w Prusach Wschodnich w latach II wojny światowej*, oprac. B. Koziełło-Poklewski, B. Łukaszewicz, Olsztyn 1985.
*Zgony w zakładzie w Armsen*, http://www.regionalgeschichte-verden.de/Dateien/Tabellen/Verwahranstalten_Zwangsarbeiterkinder/Sterbefaelle%20Ostarbeiterinnenheim_Armsen.pdf (dostęp: 18.01.2023).